

Stipo Pilić, profesor
Osnovna škola kralja Tomislava,
10 000 Zagreb,
Nova cesta 92
stipe.pilic@gmail.com

Primljeno/Received: 10.04.2015.
Prihvaćeno/Accepted: 28.05.2015.

DOSELJAVANJE, RAZVOJ, STRADANJE I NESTAJANJE ŽIDOVA I NAJBOGATIJE ŽIDOVSKE OBITELJI IZ DARUVARA – OBITELJ GROSS U ŽRVNJU DVAJU TOTALITARIZAMA

Sažetak: Rad se temelji na izvorima i literaturi koji govore o dolasku, životu i radu židovske obitelji Gross u Daruvaru, koja dolazi u drugoj polovini XIX. stoljeća kao obitelj prvog rabina židovske zajednice u Daruvaru. U prvom se dijelu analizira dolazak Židova u Daruvar i razvoj njihove zajednice do Drugoga svjetskog rata. Drugi dio govori o dolasku rabina Izaka Grossa sa svojom obitelji u Daruvar, životu ove obitelji u Daruvaru i njezinu razvoju do Drugoga svjetskog rata, s posebnim naglaskom na obitelj Salomona Grossa i njegove djece koji će u kratkom razdoblju od početka do sredine XX. stoljeća postati najbogatija obitelj i „gospodari“ Daruvara. U trećem dijelu raspravlja se i analizira stradanje Židova Daruvara i obitelji Gross tijekom Drugoga svjetskog rata. Židovska populacija Daruvara stradala je gotovo 80%, a više od polovice članova obitelji Gross stradalo je u tom ratu. Četvrti dio su dokumenti koji govore o nastavljanju stradanja Židova u novome, komunističkom totalitarizmu, ne samo oduzimanjem (konfiskacijom) zemlje, nego i presudama nad živim i mrtvim članovima obitelji Gross. U petom se pak dijelu analiziraju ti dokumenti i način stradanja Židova poslije Drugoga svjetskog rata. Na kraju je zaključak kako su dva totalitaristička sustava, nacistički i komunistički, svaki na svoj način utjecali na to da danas u Daruvaru gotovo nema Židova, a u potpunosti su nestali članovi obitelji Gross.

Ključne riječi: Židovi, Daruvar, obitelj Gross, gospodarstvo, stradanja, holokaust, logori, totalitarizam, Drugi svjetski rat, podržavljenje, konfiskacija

1. Dolazak Židova u Daruvar i njihova povijest do Drugoga svjetskog rata

Ediktom o toleranciji 1781. cara Josipa II. i Židovima su olakšani boravak i život u Habsburškoj Monarhiji. Tim pravnim dokumentom oni dobivaju kakvu-takvu ravnopravnost i mogućnost ostanka u Monarhiji. Velik prostor Panonske nizine, oslobođen od Turaka-Osmanlija krajem 18 stoljeća, još je u to vrijeme slabo naseljen te ga Monarhija nastoji naseliti

i oživjeti. To je i razlogom doseljavanja brojnih različitih naroda (Čeha, Mađara, Nijemaca) iz narodno heterogene Monarhije tijekom 18. i osobito u 19. stoljeću. Od početka 19. stoljeća u prostor se doseljavaju i prvi Židovi kao obrtnici i trgovci, a taj proces potiče i grofovski obitelj Janković. Ona je i najzaslužnija za dobivanje „Povelje vašarske“ kojom je Daruvar 1837. dobio status trgovišta. Godine 1840. u gradu je počela s radom pivovara, vjerojatno po češkoj recepturi jer se u međuvremenu u grad i okolice doselilo dosta Čeha.¹ Izgradnja pruge Barcs – Virovitica – Daruvar 1885. daje dodatni poticaj gospodarskom razvoju i doseljavanju Židova u Daruvar. Tijekom 19. stoljeća Daruvar je naselila većina Židova koji će nastaviti svoj boravak, život i rad u 20. stoljeću.² Židovi se kao posebno stanovništvo navode već u prvome službenom popisu iz 1857. i njihov broj u Daruvaru raste sve do 1910. godine, od kada dolazi do pada. Taj pad uzrokovan je preseljavanjem Židova u veće gradske centre jer je Daruvar za neke od njih postao premalen, ali i raspadom Austro-Ugarske Monarhije i odlaskom dijela Židova u Austriju.³ Prvi naseljenici Židovi u daruvarskom kraju bili su na Staklani u Ivanovom Polju, gdje je bilo i njihovo prvo groblje.⁴ U gradu Daruvaru prve židovske obitelji koje su se naselile krajem 18. stoljeća bili su trgovci: Breszlauer, Müller i Deutsch, a najveći broj ih se doselio iz

-
- ¹ KUZLE, Miroslav, Daruvarska pivovara – povijesni osvrt, *Vrela*, glasilo Matice Hrvatske u Daruvaru, Matica hrvatska – Daruvar, proljeće 1993., god. II., br. 3., str. 5. Pivovara je godišnje proizvodila 500 – 1000 hektolitara piva do 30-ih godina XX. stoljeća, kada ju je preuzela obitelj Gross te dala novi zamah proizvodnji i prodaji na novim tržištima.
- ² UKRAINČIK, Ezra, *Obitelj Sorg*, (pripremili Vjenceslav Herout i Đuro Vidmarović), rukopis u radu. Ovim putem zahvaljujem što sam dobio od dr. Herouta spomenuti rukopis. V. Herout i Đ. Vidmarović navode sljedeća prezimena daruvarskih Židova iz XIX. st.: Adler, Bauer, Blau, Bresslauer, Berger, Bernhard, Brill, Buchler, Deutsch, Epstein, Fein, Felner, Fried, Fischer, Freud, Friedfeld, Franke, Friedlander, Fleischhaker, Fuchs, Furst, Gluck, Goldberger, Goldschmidt, Grunwald, Gross, Guntzberg, Hauser, Hernheiser, Hirtweil, Hirschel, Holzer, Juhn, Kaiser, Kerper, Kirtweil, Klingenberg, Klein, Kolman, Konig, Knopfler, Krauz, Krakauer, Kramer, Lowy (Lewy), Mitzki, Müller, Moritz, Mautner, Neumann, Pelner, Pick, Pfeifer, Polak, Politzer, Reiner, Rechmitzer, Reisz, Rosenberg, Rokenstein, Rosenthal, Rohlitz, Rothstein, Sattler, Schlesinger, Schranger, Schulhof, Schwartzberg, Scheiber, Schonauert (Šenauer), Schwartz, Sonnenschein, Spitzer, Sorger, Steher, Steiner, Strasser, Weizmadl, Weisz, Weiner, Zeutner.
- ³ KUZLE, Miroslav, Židovi u našoj županiji, (dalje: KUZLE, Židovi u našoj županiji) Pučki kalendar Bjelovarsko-bilogorske županije 2000., Bjelovar – Čvor, 2000., str. 120. Godine 1857. u Daruvaru je zabilježeno 48 + 9 (57) pripadnika židovskog naroda. Njihov je broj rastao sve do 1910. kada ih je u Daruvaru živjelo najviše – 239 Židova. U posljednjem popisu pred Drugi svjetski rat vodi se 135 Židova u Daruvaru. Zanimljivost je da je Daruvar do 1890. imao više Židova nego Bjelovar, ali se od te godine situacija mijenja u korist Bjelovara. Vidi tablicu na istoj stranici.
- ⁴ KUZLE, Židovi u našoj županiji, str. 120. Ostaci spomenika i tjelesni ostaci preneseni su kasnije na židovsko groblje u Daruvaru. Danas je groblje u Daruvaru uređeno na površini od 1670 m², duljine 60 i širine 20 m, s prilazima sa sjeverne i istočne strane. Na groblju je oko 160 nadgrobnih spomenika. Vidi: KUZLE, Židovsko groblje – spomenik kulture, Pučki kalendar Bjelovarsko-bilogorske županije 2000., Bjelovar – Čvor, 2000., 129.

Burgenlanda (Gradišće) u Austriji. Već 1860. Židovi grade svoju sinagogu i ustrojavaju groblje, a 1862. posvećuju sinagogu u Daruvaru.⁵ Bave se obrtom, trgovinom i bankarstvom i tako daju značajan doprinos razvoju grada.⁶ Između dvaju svjetskih ratova Židovi u Daruvaru postaju glavni nositelji razvoja i postižu najveći uspjeh te gospodarski i društveni uspon. Između brojnih židovskih obitelji ističu se obitelji Polak kao veletrgovci i Grossovi kao dioničari pivovare, vlasnici ljevaonice i bankari.⁷ Međutim, dolazak Adolfa Hitlera na vlast u Njemačkoj i zauzimanje Austrije i Čehoslovačke uzrokuje egzodus židovskog stanovništva iz tih zemalja pa jedan njihov dio nalazi spas i u Daruvaru. Upravo će taj dio najaviti nova, teška iskušnja za Židove, kojima su i sami bili izloženi. Dolazak prognanih Židova iz Njemačke, Austrije i Čehoslovačke početak je holokausta Židova u Europi, ali i nagovještaj patnji za Židove u Daruvaru.

2. Dolazak obitelji Gross u Daruvar i njihov uspon do „gospodara“ Daruvara

Podrijetlo obitelji Gross veže se uz grad Kronstadt⁸ u pokrajini Erdelj u današnjoj Rumunjskoj. Jedan od potomaka obitelji Gross po ženskoj liniji, Ezra Ukraičik⁹ u svome spisu pod nazivom „Obitelj Sorg“ kao prvog iz obitelji navodi rabina Izaka Sorga (točno je

⁵ HEROUT, Vjenceslav, O Židovima u Daruvaru iz rukopisa Ezre Ukrajinčika, (dalje: HEROUT, Židovi u Daruvaru), rukopis; <http://www.cendo.hr/Opcine.aspx?id=3>. 20. 2. 2014.

⁶ KUZLE, Daruvarska pivovara, str. 120. Od bližih gradova samo je Virovitica imala starije židovsko groblje od Daruvara (1830.).

⁷ KUZLE, Židovi u našoj županiji, str. 120.

⁸ Danas se taj grad rumunjski zove Brašov. Osnovani su ga Sasi, rudari iz Saske u Njemačkoj koje je u XII. st. u Transilvaniju pozvao i doveo mađarski kralj Geza II. s ciljem da tamo razviju rudarstvo, po čemu su tada bili poznati u cijeloj Europi. Pored Nijemaca u gradu je živjelo i dosta Mađara i Židova. Tijekom Drugoga svjetskog rata stradali su Židovi, a poslije rata i Nijemci, tako da je grad poslije tog rata naselilo uglavnom rumunjsko stanovništvo. Vidi: HEROUT, Židovi u Daruvaru.

⁹ Ezra Ukraičik rođen je 29. travnja 1904. u Beču, sin je zlatara i draguljara Jakoba, podrijetlom iz Ukrajine i Lujze, rođene Gross, koja je umrla od tobrkuloze 1908. godine. Od 1908. do 1917. boravi u svog ujaka Josefa Grossa u Daruvaru, a potom 1917. odlazi sa sestrom Hanom u Osijek gdje završava nižu gimnaziju i upisuje trgovačku akademiju u Osijeku. Tada se oduševljava cionizmom kojem pristupa 1920., odlazi u Palestinu gdje se priključuje tzv. Trećoj aliji i gdje boravi od 1921. do 1924. godine. Učiteljicom Ljerkom Gold ženi se 1933. s kojom je stekao tri sina: Vladimira, rođenog 1934., Velimira, rođenog 1937. i Krešimira, rođenog 1945. godine. Vraća se u Hrvatsku i deset godina kasnije objavljuje u Jevrejskom listu 1934. putopis „Erec Izrael“. Tijekom Drugoga svjetskog rata, kako je bio u mješovitom braku, oženjen u Katoličkoj crkvi, nije morao nositi Davidovu zvijezdu, ali se nije smio ni previše izlagati. Živio je od prodaje zaliha staroga papira. Godine 1951. objavljuje svoju Biografiju. VIDMAROVIĆ, Đuro, Ezra Ukraičik (1904. – 1968.) i njegov putopis po Svetoj zemlji, Marulić, god. XXXVI., br. 3., svibanj/lipanj 2003., 424. – 433., UKRAINČIK, Ezra, Erec Izrael 1921 – 1924, Zagreb – P.I.P., 2005., 137. – 140., 142.

Grossa), koji je oko 1860. bio namjesnik rabina u Kronstadtu, iako nije pohađao školu za rabine. Spoznaje o židovskoj vjeri stekao je i naučio od svoga pobožnog oca koji je također bio namjesnik rabina. Uz vjersku sklonost Izak Gross se bavio i filozofijom, umjetnošću i glazbom, a njegov je svjetonazor bio dosta liberalan. Kada se uslijed različitih okolnosti 1873. u Daruvaru (njem. *Kranichshtadt*) pojavila potreba za duhovnim propovjednikom i osobom koja bi trebala čuvati židovske običaje, rabin Izak je pošao vlakom preko Budimpešte do Barča kako bi vidio mogućnosti obavljanja službe rabina u Daruvaru. Iz Barcsa je kočijom koja ga je tamo čekala došao u Daruvar, upoznao se s tamošnjim prilikama i nakon nekog vremena pozvao i ostale članove svoje obitelji: suprugu Ernestinu, rođenu Loewy i njihovo petero djece: Jakoba, Lujzu, Johanu, Salomona¹⁰ i Jozefa.¹¹ Rabin Izak Gross dobro se snašao u Daruvaru. Ubrzo po dolasku otvorio je školu u kojoj su djeca mogla učiti njemački, povijest, zemljopis, matematiku i predmete koji su učenicima bili potrebni za život. U školu su osim židovske djece mogla ići i druga, kršćanska djeca. Pored rada u školi osnovao je pjevačko društvo *Lahor* u kojem su pjevali mnogi Daruvarčani, bez obzira na svoje vjersko opredjeljenje. S katoličkim župnikom u Daruvaru bio je dobar prijatelj, a kada mu se ženio najstariji sin Jakob, uz dopuštenje župnika svadba je održana u dvorištu tamošnje crkve. Bilo je to između ostaloga i zato što je pored tada prevladavajućih liberalnih shvaćanja i sâm rabin Izak Gross prihvaćao i živio te ideje. Jedan od razloga veće snošljivosti bila je nejasna i nerazvijena nacionalna svijest domaćega kršćanskog stanovništva. Kada se ta nacionalna svijest počela razvijati i širiti u 2. polovini 19. stoljeća, dio se židovskog stanovništva asimilirao s domaćim, ali se zbog izraženog nacionalizma u 20. stoljeću počeo razvijati i antisemitizam.¹² Čini se da je u jednomu kraćem periodu napustio svoju službu rabina, pri čemu mu je navodno pomogao ujak Friedman, zaposlivši ga u sebe. Nakon što je kraće vrijeme živio konkretan život, shvatio je kako mu se ipak bolje vratiti u svoju rabinsku službu, što je odgovaralo i židovskoj općini u Daruvaru, s kojom se bio sukobio i napustio je.¹³ Rabin Izak Gross svoju je djecu odgajao tako da od ranog djetinjstva trebaju svojim radom doći do svoga kruha. Najstariji sin Jakob završio je za trgovca, ali nije bio baš poduzetan te je završio tako da je uglavnom prodavao knjige u okolnim

¹⁰ Ezra Ukrajinčik češće koristi ime Samuel, međutim u službenim je dokumentima njegovo ime Salomon pa će se i ovdje takav oblik njegova imena navoditi.

¹¹ Prema matičnim knjigama u Daruvaru rabinu Izaku i supruzi Ernestini u Daruvaru su se rodili još: Filip 1874., Gizela 1875., Johana 1876., Josef 1878. i Malvina 1881. godine. No budući da se u kasnijim opisima nigdje ne spominju ta djeca, nije sigurno da su to bila njegova djeca. Postoji mogućnost da je riječ o nekoj drugoj obitelji ili djeci koja su zbog nekih bolesti umrla u djetinjstvu. HEROUT, *Židovi u Daruvaru*.

¹² HEROUT, *Židovi u Daruvaru*.

¹³ UKRAJINČIK, Ezra, *Obitelj Sorg* (dalje: UKRAJINČIK, *Obitelj Sorg*), pripremili: Vjekoslav Herout i Đuro Vidmarović, rukopis.

selima, što mu i nije bila neka zarada za život. Jedno je vrijeme bio kompanjon u brata, ali to je trajalo kratko i nije se pokazalo dobrim ni za jednoga od njih. Najveći je problem rabinu bio sin Joseph jer se odao kartanju i unatoč raznim kaznama i zabranama nije se odvrćao od te ovisnosti. Jedno je vrijeme imao i zidarsku tvrtku, ali nije mu to išlo. Supruga mu Rita imala je modni salon. Joseph se kasnije priključio braći i bavio osiguranjem, ali uvijek je bio u novčanim problemima, kao i najstariji Jakob. Sva tri sina rano su se oženila i zasnovala svoje obitelji, ali budući da su bili bez egzistencije i stambenog prostora – živjeli su sa svojim obiteljima u kući oca i na njegov teret.¹⁴

Najviše pouzdanja imao je rabin Izak u sina Salomona koji je imao sklonosti filozofiji i pjesništvu, kao i otac, ali je napustio gimnaziju zbog teške bolesti. Salomon je bio Weisov kompanjon koji ga je naučio da je za poslovni uspjeh osobito važno bilo biti realnim čovjekom. On je tijekom Prvoga svjetskog rata (1914. – 1918.) trgovao sa sijenom kao glavni liferant. U poslu mu je pomagao 12-godišnji sin Oto koji je preuzimao seljačke pošiljke sijena, nadzirao poslove na imanju koje je kupio u blizini grada i rad radnika u njihovim pogonima. Tako je Salomon sva životna iskustva sticao hodajući životom i boreći se. Poslije uspona i padova na početku života ovladao je brojnim vještinama rukovođenja, organizacije i poslovanja pa je ostvario velike pothvate. Preuzeo je novčani zavod *Građanska štedionica* kada se počeo raspadati, daruvarsku *Građansku pivovaru d.d.* je pretvorio u *Salomon i sinovi*. Preuzimanje pivovare bilo je obrazac kako je Salomon funkcionirao u poslu. Do 1912. pivovara je funkcionirala kao akcionarsko društvo, da bi se te godine društvo našlo pred slomom. Salomon je vidio priliku za posao, ali je bio bez sredstava kojima bi ušao u nj. Zato je u posao pokušao uvesti neke mađarske poduzetnike, vlasnike pivovare u Pecsuhu. Njima se ta ideja u početku nije sviđala, no nakon Salomonovih ustrajnih i upornih ponuda preuzimanja pivovare Mađari su pristali, ali uz uvjet da on bude jedan od kompanjona. Tako je pivovara spašena od propasti, a on je postao vlasnik. Bilo je to do 1940., kada je Salomon pivovaru prodao Viktoru Hrešiću, vlasniku mljekare u Velikim Zdencima.¹⁵ Na nešto drugačiji, ali sličan način preuzeo je i *Ljevaonicu željeza i tvornicu za izradu strojeva* u Daruvaru. Tu je tvornicu otvorio 1890. Franjo Efenberg kao strojaru radionicu, a 1912. je promijenila naziv u *Tvornica strojeva i ljevaonica*

¹⁴ HEROUT, Židovi u Daruvaru; UKRAINČIK, Obitelj Sorg.

¹⁵ HEROUT, Židovi u Daruvaru; UKRAINČIK, Obitelj Sorg. Potpuno preuzimanje pivovare bilo je 1925. godine. Otada je povećana proizvodnja piva, zahvaljujući tome što je Salomon Gross pronašao novo tržište u Srednjoj Bosni, i tako ne samo održao pivovaru nego je unaprijedio. Nakon 1931. došlo je do velike krize u kojoj se našla i pivovara. Nešto kasnije Česi Daruvara i okolice počinju svoju velike narodne svečanosti poznate kao Žetvene svečanosti, a u njih se uključuje Gross sa svojom pivovarom i pivom kao neizbježnim dijelom tih svečanosti. Viktor Hrešić počeo je graditi novi proizvodni pogon 1942., završio ga 1944. godine kada je u njega instalirana u potpunosti nova, njemačka oprema. Potpuno preseljenje u novu zgradu bilo je 1946. godine.

željeza i bakra. Godine 1938. ju je kupila Građanska štedionica u Daruvaru kojoj su vlasnici bili Grossovi, a tvornica je tada promijenila ime u *Dalit*. Tu je tvornicu preuzeo u dramatičnim okolnostima nakon što mu je došla Efenbergova supruga moleći ga da preuzme radionicu jer će ista propasti, a u pitanju je bila i propast cijele obitelji Efenberg s domom i nekretninama. Salomon je preuzeo tada ručnu radionicu koja je zapošljavala tek 4 – 5 radnika i pretvorio je u tvornicu poljoprivrednih strojeva potrebnih za širu okolinu, koja se uključivala u industrijski oblik poljoprivrede. Tvornica je vrlo brzo zapošljavala i 150 radnika.¹⁶ U Badljevinu je otvorio *Tvornicu octa i špirita*, u Daruvaru je otvorio trgovinu na veliko kolonijalnom robom nazvanu *Industrija*, sudjelovao je u parceliranju zemljišta, raznim financijskim transakcijama i gradnji brojnih značajnih građevina u Daruvaru.

Poslije 1918. nastupilo je nestabilno vrijeme obilježeno pljačkama i nesigurnošću. To se posebno odnosilo na bogate, a kako su Židovi bili među bogatijima – bili su izloženi napadima i pljačkama. Zato se Salomon na jedno vrijeme sklonio u Barcs i ostao tamo dok se nisu popravile prilike i država profunkcionirala. Bili su to prvi oblici antisemitizma, dotada nepoznati u Daruvaru. Po smirivanju prilika Salomon se vratio u Daruvar u veliku, bogato uređenu kuću. No obitelj Gross nije uživala u toj kući jer Samuel, Roza i sin Oto nisu znali za osamsatno radno vrijeme, bez ikakvih stanki, a i za vrijeme objeda se razgovaralo o poslu. Stoga njihova poduzeća i nisu imala probleme i krize koje su nailazile i prolazile. Oni su stalno pratili proizvodnju, prodaju, tržište, financije i pravovremeno se uključivali u pozitivne gospodarske tijekove.¹⁷

Usto, Grossovi su pomagali raznim kulturno-prosvjetnim društvima i udrugama u gradu, ali i židovskim udruženjima i društvima. To je izazivalo zavist u drugih, u tome se gledalo stalno neke tajne zavjere, što je bio put prema novome, pojačanom antisemitizmu. U međuratnom periodu na raznim višim položajima nalaze se Ico Pick, Leon Gross, Josip Holzer, Makso Pfeifer i M. Mermelstein. Od židovskih organizacija u Daruvaru je postojala cionistička organizacija, a na imanju Dušana Holzera je bila Habšera u kojoj su se židovski mladići pripremali za Palestinu. Bilo je i posebno omladinsko društvo Ester koje je bilo članom Saveza omladinskih društava Jugoslavije. I žene su bile organizirane u cionističku organizaciju, koja se zvala WIZO.¹⁸

¹⁶ Hrvatski državni arhiv (HDA), fond 1076, Ured za podržavljeni imetak, kut. 1650, fascikl: Uputni spiskovi povjerenika poduzeća, upitni arak. Tu se navodi točna godina nastanka poduzeća, iako je dosad u literaturi navođena 1895. kao godina osnutka. U tom se arku navodi koje strojeve radi: za mlinove, kamenolome, ciglane, pilane, uljare i ostalu industriju. Pogon je u Daruvaru u vlastitoj zgradi. HEROUT, Židovi u Daruvaru, 75 let Dalitu a 25 let Gradnje – Novogradnje, Jednota, br. 38., 27. 9. 1980., str. 7.; UKRAINČIK, Obitelj Sorg.

¹⁷ HEROUT, Židovi u Daruvaru; UKRAINČIK, Obitelj Sorg.

¹⁸ HEROUT, Židovi u Daruvaru; UKRAINČIK, Obitelj Sorg.

3. Stradanje Židova Daruvara i obitelji Gross tijekom Drugoga svjetskog rata

Broj Židova u Daruvaru kontinuirano je rastao od prvoga službenog popisa 1857., kada ih je zabilježeno 48 do popisa stanovništva 1910. godine kada ih je bilo 239. U popisima stanovništva iz 1921. i 1931. dolazi do njihova stalnog pada na svega 135 prema popisu iz 1931. godine. Iako je u gradu zabilježen njihov stalni pad, njihova moć i značenje između dvaju svjetskih ratova je rasla. U tom porastu moći posebnu ulogu i značenje imala je obitelj Gross, osobito članovi obitelji Salomona Grossa, nesumnjivo najbogatijega tadašnjeg Židova, ali i stanovnika Daruvara. Sve je to izazivalo uobičajenu ljudsku zavist, ali joj dodavalo i kolektivni oblik koji je prelazio u antisemitizam. Dolaskom nacista na vlast u Njemačkoj, s prvim progonima Židova iz Njemačke, a potom i Austrije i Čehoslovačke, mržnja prema Židovima kao kolektivnim krivcima za sva društvena zla jačala je i u Daruvaru. Dolaze brojni Židovi kao prognanici izbjeglice iz tih zemalja u Daruvar, a njihov se broj gotovo izjednačio s tada prisutnim židovskim stanovništvom u gradu. Prema različitim izvorima broj izbjeglica u gradu iz zemalja pod Njemačkom kreće se od 88 preko 92¹⁹ do 98 i 100.²⁰ Do napada i osvajanja Jugoslavije u travnju 1941. oni su u Daruvaru bili relativno sigurni, ali njemačko osvajanje Jugoslavije i nastanak Nezavisne Države Hrvatske (NDH) bili su i gorko otrežnjenje za sve, pa i Židove Daruvara. NDH već krajem travnja 1941. donosi Zakone o rasnoj pripadnosti državljana NDH kojima se Židovi isključuju kao ravnopravno stanovništvo. Ubrzo nakon toga uvodi se obvezno nošenje žutih traka kao oznaka Židova, a potom su uslijedila i prva hapšenja i deportacije Židova u logore.

Tada je u Daruvaru bilo 69 židovskih obitelji s 205 članova. Već između 19. i 22. travnja 1941. svima su oduzeti radiouređaji pošte u Daruvaru. U prvoj polovici svibnja izdana je usmena zapovijed preko lokalnog bubnjara da Židovi moraju nositi trake na kojima je pisalo ŽIDOV – JUDE. Trake su se nosile oko rukava, a svaku se moralo platiti 50 dinara. Istovremeno bivaju otpušteni s posla i iz raznih službi, iz rasnih i vjerskih razloga. Uslijedilo je označavanje židovskih radnji crvenim trakama s natpisom: ŽIDOVSKA RADNJA – JUDISCHE GESCHAFT, a i te su trake morali platiti vlasnici radnji – 300 dinara.²¹ Za židovske radnje postavljeni su povjerenici pa je tako povjerenik za Grossovu ljevaonicu postao Čedo Lasović. U rujnu 1941. povjerenik ljevaonice postao je Krsto Lucijanović.²² Koncem lipnja ili početkom srpnja ustaše su tražili od daruvarskih Židova da uplate 2 milijuna dinara, navodno za gradnju mosta preko Toplice.

¹⁹ KUZLE, Židovsko groblje, str. 129.

²⁰ BAT, Lidija, Jevreji daruvarske općine u NOR-u, Prehled XIII., (dalje: BAT, Jevreji u NOR-u) Daruvar, 1990., str. 8.

²¹ Bat, Jevreji u NOR-u, str. 9.

²² HDA, fond 1076, Ured za podržavljeni imetak, kut. 1650, fascikl: Uputni spiskovi povjerenika poduzeća, upitni arak.

Novac su sakupili imućniji Židovi, a u tome su sudjelovali i Grossovi. Poslije obilježavanja Židova znakom njima je zabranjeno i kretanje. Prvi odvedeni Židov u logor bio je Josip Vajs, odveden s još 15 Srba i Hrvata u logor Slano na Pagu 24. srpnja 1941. godine.²³ Tri dana poslije, 27. srpnja uhićeno je još 5 Židova. Najveće hapšenje Židova bilo je 4. kolovoza 1941., kada je uhićeno 78 Židova iz Daruvara i 94 Židova emigranta koji su kasnije odvedeni u Gospić i Jadovno, a poslije su žene završile u Lobor-gradu.²⁴ Ostatak Židova uhićen je 9. lipnja 1942. i smješten u sabiralište u Daruvaru. Tamo su jedan dio onih koji su bili u mješovitim brakovima uspjeli spasiti i osloboditi daruvarski župnik Mijo Etinger i župnik u Dežanovcu Josip Tobi.²⁵ Neki su Židovi spašeni jer su bili bolesni i zbog nemogućnosti za transport ostavljeni su u Daruvaru. Od ukupno 204²⁶ Židova u 64 obitelji njih 187 su bili „čisti“ Židovi; u logorima ih je stradalo 145, 5 ih je poginulo u NOB-u, a stradalo je i 1 dijete iz kršćanskog braka. Preživjelo je 58 Židova od kojih je „čistih“ bilo 38. Od 100 židovskih emigranata stradalo ih je 92. Župnik Mijo Etinger uspio je očuvati i sinagogu i pravoslavnu crkvu u Daruvaru.²⁷

Ni obitelj Gross, kao ni ostale židovske obitelji nisu mimoišli stradanje i progon/holokaust u NDH, iako je to išlo nešto sporije i drugačije nego u drugim slučajevima. Dolaskom novih vlasti i donošenjem Zakona o rasnoj pripadnosti raste antisemitizam i protužidovstvo i u Daruvaru. Stoga Salomon Gross sa suprugom napušta Daruvar i odlazi u Zagreb, nadajući se boljim uvjetima života u njegovim starim danima.²⁸ Već 8. srpnja 1942. Salomon se s još sedam Židova upućuje u sabirni logor Jasenovac, odnosno Staru Gradišku.²⁹ Njegov brat Josip moli 5. svibnja 1942. da ga privremeno puste na slobodu, navodeći kako se nalazi u bolnici.³⁰ Nije poznato je li riječ o nekoj bolnici u Zagrebu ili u logoru. U ljevaonicu željeza i tvornicu strojeva odmah je postavljen ustaški povjerenik Čedo Lasović, a jedno je vrijeme u tvornici ostao sin i jedan od suvlasnika mr. ph. Teodor Gross.³¹ Većina je imovine Grossovih, kao i ostalih Židova

²³ BAT, Jevreji u NOR-u, str. 10.

²⁴ BAT, Jevreji u NOR-u, str. 11.

²⁵ BAT, Jevreji u NOR-u, str. 12.; ŠVOB, Melita, Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice (dalje: ŠVOB Židovi u Hrvatskoj), Zagreb – Izvori, 2004., knj. 2., str. 253.-255. Prema tamo objavljenom dokumentu Župske redarstvene oblasti Nova Gradiška tada je uhićeno 89 Židova iz Daruvara.

²⁶ Ovdje je vjerojatno riječ i o Židovima prognanicima.

²⁷ BAT, Jevreji u NOR-u, str. 13., ŠVOB, Židovi u Hrvatskoj, knj. 2.

²⁸ UKRAJNČIK, Obitelj Sorg. Zanimljiva je u tom pogledu bilješka u kojoj Salomon Gross iz Zagreba moli neka mu se dopusti da uzme svoje i ženine kapute za zimu. Vidi: Hrvatski državni arhiv (HDA), f. 1076, Ured za podržavljeni imetak, knj. 63., br. 4826.

²⁹ HDA, fond 252, Ravnateljstvo ustaškog redarstva – Židovski odsjek, kut. 12, br. 3620/1942.

³⁰ HDA, fond 252, Ravnateljstvo ustaškog redarstva – Židovski odsjek, kut. 14, br. 4651/1942.

³¹ HDA, fond 313., Zemaljska uprava narodnih dobara (ZUND), kut. 365., GROSS, br. 47853/46. Vidi ovdje dokument 2.

u Daruvaru, podržavljena. Iz brojnih spisa može se zaključiti da su imovinom raspolagale i koristile je razne ustanove NDH, ponajviše vojska, ali dio je korišten i privatno. Navodno su Grossovi za tu imovinu dobivali naknadu u vidu najamnine.³² Na osnovi poslijeratnih dokumenata i istraživanja razvidno je da su od obitelji Gross ostali živi samo Salomonovi sinovi Leon i Oto Gross, koji su pristupili Narodnooslobodilačkom pokretu (NOP). Leon je jedno vrijeme živio u Daruvaru, gdje je bio ravnatelj trgovine na veliko i kolonijalnom robom „Industrija d.d.“, dok je ostatak obitelji živio u Zagrebu. Odlazak većine članova obitelji Gross u Zagreb kao da je bio pokušaj spašavanja u većem gradu, gdje ih je poznavalo manje ljudi. Iako će se jedan dio članova obitelji spasiti preko nekih kanala u Zagrebu, ipak će polovica njih stradati. Iz popisa židovskih obitelji, u Daruvaru su bile četiri obitelji Gross: Salomona i njegovih sinova Otona, Leona i Teodora. Svi su oni imali ukupno 13 članova obitelji, a stradalo ih je šest u logoru i jedan u NOP-u.³³ Međutim, u popisima po osobama koji slijedi toj analizi navodi se samo njih pet.³⁴ U drugim popisima naveden je i manji broj stradalih, iako su popisi pisani kasnije, a iz njih se ne može zaključiti jesu li koristili gornju literaturu.³⁵ Najviše su stradali Salomon i njegova obitelj jer uz njega i njegovu supruga stradala je i kćerka mu Ernestina. Od obitelji njegovih sinova najviše je stradao Oton kojem su stradali i supruga i sin Mihajlo (dijete), a Teodoru, koji je sâm stradao preživjeli su supruga i dijete, dok je

³² HDA, fond 1076, Ured za podržavljeni imetak, knj. 36., 63., 111., kut. 207., 264., 611., 1577, 1690.

³³ BAT, Jevreji u NOR-u, str. 15.

³⁴ BAT, Jevreji u NOR-u, str. 20. Navode se: Ernestina, kći Salomona, rođena 1900., Mirjana, kći Leona, rođena 1923., Roza, supruga Salomona, rođena 1885., Salomon, sin Izaka, rođen 1872., stradao 1942. u Staroj Gradišci i Teodor, sin Salomona, rođen 1908., stradao u Jasenovcu 1944. godine. L. Bat netočno navodi podatke za Salomona navodeći da je rođen 1882. i da mu je otac Herman. Nije jasno je li pomiješala podatke za dvije različite osobe ili je riječ o istoj osobi, ali drugačijim podacima.

³⁵ ŠVOB, Židovi u Hrvatskoj, str. 255 – 262. Ona navodi kao stradale samo Salomonovu kćer Ernestinu i sina Teodora. Taj popis navodi 200 stradalih Židova u Drugome svjetskom ratu u Daruvaru, što je nemoguće jer je u Daruvaru bilo manje Židova (najviše 294 s prognanicima), a ovdje vidimo da su izostavljena tri člana obitelji Gross. M. Švob je vjerojatno na svoj popis dala sve stradale Židove iz Daruvara, što znači da su na njemu i židovski prognanici koji su došli u Daruvar uoči rata, ali nisu rođeni Daruvarčani. Jesu li Salomon Gross i njegova supruga te unuka im i kći njihova sina Leona Mirjana možda umrli prirodnom smrću nije iz toga izvora poznato. Iz popisa obitelji i stradalnika u tim obiteljima koje daje L. Bat vidljivo je da je Leon imao samo jednoga stradalog člana, tj. kći Mirjanu i da je ona stradala kao sudionica u NOP-u. Više saznajemo od L. Bat na drugomu mjestu. Ona nju navodi kao Mirjam Miu Gross, rođenu 1923. godine. S roditeljima je pobjegla iz Zagreba 1941. i do kapitulacije boravila u Modeni u Italiji. Nakon kapitulacije Italije vratila se u Slavoniju, stupila kao borac u VII. diviziju i bila teško ranjena, zbog čega joj je amputirana noga. Poslije toga ona je navodno izvršila samoubojstvo. Vidi: L. Bat, Jevreji u NOR-u, 29.

Leonu³⁶ stradalo samo jedno dijete, Mirjana u NOP-u.³⁷ Četvrti Salomonov sin, Gustav Gross, ing. građ., živio je i radio kao činovnik u Građanskoj dioničkoj štedionici, gdje je imao i 1/5 udjela u dionicama u 95% kapitala te štedionice. Još u rujnu 1941. kada povjerenik štedionice otkazuje radna mjesta za pet muških i dvoje ženskih zaposlenika, povjerenik izjavljuje da je zadržao ing. Gustava Grossa jer mu je potreban kako bi ostalim činovnicima predao po njemu vodeći posao, sredio knjigovodstveni rad, sačinio shematizam koji u tom zanosu nije dobro napravljen i napravio godišnji račun razmjere. On je potreban zbog više tisuća štediša, velikog rada te stalnih naloga i zahtjeva Državne riznice, Državne banke i privredne *ponove* uopće. Stoga povjerenik štedionice moli da se Gustavu izda jedna svjedodžba kako se on ne bi uključivao ni u jedan drugi posao do 1. prosinca 1941³⁸. Imao je ženu i dijete, a po svoj prilici svi su stradali u logorima NDH, tako da su zapravo on i njegova obitelj potpuno uništeni.³⁹

4. Dokumenti

Dokument 1.

Spis⁴⁰

12922/46

24100/46

³⁶ Leon Gross bio je sin Salomona Grossa i direktor „Industrije d.d.“. Spasio se bijegom 1941. u hrvatsko primorje sa suprugom Šarlotom, kćerkom Mirjam i sinom Vladom. Odatle je s obitelji otišao u Modenu u Italiji, a nakon kapitulacije Italije nalazio se po partizanskim izbjegličkim logorima. Poslije rata nastanio se u Zagrebu gdje je i umro. Sin Vlatko rođen 1928. otišao je u London, gdje živi. Vidi: BAT, Jevreji u NOR-u, str. 38. i 39.

³⁷ Među preživjelim članovima obitelji Gross bili su: Branka Gross, rođ. Lipšić, supruga Teodora Grossa. Nju je spasila Ruža Marković, supruga ing. šumarstva iz Daruvara, koja je nju i sina joj Tomicu krila u Zagrebu, a kada to više nije mogla pomogla joj je da ode u Kostrenu kod Sušaka gdje su se već nalazili i njezin otac i brat iz Bjelovara sa svojim obiteljima. Na Uskrs 1942. otišla je u Skrad, a potom u Delnički partizanski civilni logor kod Podgore. Do kraja rata boravila je s djetetom na području Kupjaka i Turka. Njezin sin Tomica kasnije je otišao u Izrael gdje je ostao živjeti. Vidi: BAT, Jevreji u NOR-u, str. 38. i 39.

³⁸ HDA, fond 252, Ravnateljstvo ustaškog redarstva – Židovski odsjek, kut. 6, br. 4788/1941.

³⁹ HDA, fond 1076, Ured za podržavljeni imetak, kut. 611; ŠVOB. Židovi u Hrvatskoj, prilozi iz baze podataka, preliminarna lista žrtava Holokausta u Židovskoj općini Zagreb, 59 – 60. Gustav Gross rođen je 1897., a stradao je 1941. u Jasenovcu; supruga mu Hedviga, djevojački Oppenheimer, rođena je 1906. u Vršcu, a stradala je u nepoznato vrijeme u Staroj Gradiški i kćerka Erika rođena 1928. u Daruvaru, a stradala 1942. u Staroj Gradiški.

⁴⁰ Ovo je omot spisa na kojem je samo pojam spis pisan strojopisom. Ostalo je pisano rukopisom.

O. UND Daruvar – Jasenovac biv. logor – evidencija starog željeza

Iz _____ kbr 12922 – 26. III – 46
 17163 – 15. V – 46
 24100 . 26/VI⁴¹

Dokument 2.

GROSS
 Br. 47853/46⁴²

Okružni narodni sud u
 Daruvaru
 Broj: Kz-297/45_3
 Daruvar, dana 22.11.1945

O S U D A

U Ime Naroda !

Okružni narodni sud u Daruvaru sastavljen od vijeća Petak Stjepana kao predsjednika, te Borotić Radovana i Pulzak Alojza kao prisjednika i Anice Filipović kao zapisničarke u kaznenom predmetu protiv Leon Grossa i drugova iz Daruvara radi kaznenog djela iz čl. 10 Zakona o krivičnim djelima protiv države a povodom optužbe podnesene po javnom tužiocu okruga Daruvar od 8. 11. 1945. broj K-1205/45 provedena usmena javna rasprava dana 28. 11. 1945. u prisuću pomoćnika javnog tužitelja Momčilović Katarine te okrivljenog Leona Grossa osobno i Volenik Antuna branitelja ureda radi II.okr. Dr. Oto Gross presudio je:

Okrivljeni Leon Gross sin Salomona i pok. Roze, r. Šrajber, rođen u Daruvaru 19. 8. 1896., živi u Zagrebu, delegat ministarstva industrije, pismen svršio trgovačku školu, oženjen, otac 1 djeteta, vjere izraelitske, vojsku služio, suvlasnik ljevaonice i tvornice strojeva u Daruvaru, državljanin Jugoslavije, po narodnosti Hrvat, do sada nekažnjavan.

Okrivljeni Dr. Oto Gross sin Salomona i pok. Roze, r. Šrajber, rođen u Daruvaru 1904., jugoslavenski državljanin, po narodnosti Hrvat, vjere izraelitske, svršio pravni fakultet udovac bez djece, vojsku služio, sada boravištem u Njemačkoj nepoznate adrese, suvlasnik ljevaonice i tvornice strojeva u Daruvaru, neporočan.

⁴¹ Tekst se nalazi na sredini omota i ovim završava sve bitno na tom omotu.

⁴² Omot spisa, pisan rukom na latinici.

KRIVI su:

Da su kao suvlasnici ljevaonice i tvornice strojeva ing. Gustava Gross i drugovi u godini 1940 postavili u zajednici sa drugim suvlasnicima iste tvornice i to sada već navodno pokojnog Samuel Gros i ing. Gustav Gros za direktora iste tvornice Mr. ph. Teodora Grosa a koji je ispred njih svih i kao njihov punomoćnik koncem travnja 1941 godine to njihovo zajedničko poduzeće predao u upravu povjereniku Čedi Lasloviću,⁴³ kojega su postavile ustaške vlasti, te koji je odmah u suglasju i dopuštenjem Teodora Gross kao direktora preuzeo svu upravu i cijelo vodstvo te tvornice te je to poduzeće usljed toga stavito u direktnu službu okupatora i njegovih pomagača i usljed toga je to poduzeće za vrijeme okupacije i to počam od 1942. godine radilo po nalogu neprijateljskih vojničkih vlasti na popravcima vojne spremne, bornih kola, automobila i kamiona, topova, samara i to za vojne ustanove IV. gorskog zdruge i vozaškog eskadrona u neprijateljskom uporištu u Daruvaru. prema tome je to poduzeće suradjivalo zajedno sa povjerenikom za vrijeme rata i sa neprijateljem i okupatorom te njegovim pomagačima te su time stavili cijelo poduzeće u službu neprijateljske vojske jačali ekonomsku snagu i ratni potencijal neprijatelja pa su time počinili krivično djelo iz čl. 10. Zakona o kriv. djelima protiv države i usljed toga kažnjavaju se po čl. 3. Odluke o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj s obzirom na čl. 18 zakona o krivičnim djelima protiv države na podpunu konfiskaciju cjelog poduzeća ljevaonice i tvornice strojeva ing. Gustav Grosa i drug u Daruvaru i to ne samo djelova okrivljenih nego i djelova suvlasnika Samuela Grosa ing. Gustava Gross i Mr.ph. Teodora Groskao suvlasniku podjedno se određuje konfiskacija čitavog inventara tvornice i svih strojeva iste.

R a z l o z i

Javni tužitelj tuži okrivljene da su još godine 1940 postavili za upravitelja i voditelja svoje tvornice strojeva u daruvaru Mr.ph. Teodora Gross a koji je godine 1941 tu tvornicu predao tu tvornicu ustaškom povjereniku Čedi Lasloviću i prepustio upravu i vodstvo istome tako, da je to poduzeće pod upravom tog povjerenika kroz cijelo vrijeme rata popravljalo automobile, kamione, borna kola, samare za vojne jedinice IV. gorskog zdruge i vozaškog eskadrona u Daruvaru. Prema tome je to poduzeće za vrijeme okupacije direktno suradjivalo s okupatorom i jačalo ratni potencijal neprijatelja. Traži da se okrivljeni presude radi te suradnje toga, jer isti predali su punomoć Teodoru Gros a ako punomoćnik odgovara za djela opunomoćitelja to su prema tome svi suvlasnici te tvrtke odgovorni za djela opunomoćitelja. Pošto su vali Salomon Gros i ing. Gustav Gros te Teodor Gros za vrijeme okupacije odvedeni u Jasenovac i tamo po ustašama likvidirani to protiv njih nije proveden kazneni postupak već

⁴³ Pogrešno upisano. Treba biti Čedo Lasović, a ta se pogreška provlači u svim dokumentima.

samo protiv suvlasnika koji su ostali na životu t.j. okrivljeni ali traži da se i oni suvlasnici koji su mrtvi za samo poduzeće povuku na odgovornost glede svojih djelova u tom poduzeću.

Okrivljeni Leon Gross koji je na raspravu pristupio brani se da se ne osjeća krivim, jer da je on svoje poduzeće odnosno djelove toga poduzeća smatrao državnom svojinom jer je isto poduzeće pod državnom privremenom upravom a on kao svestan borac u J.A. znade da to poduzeće nije bilo ispravno za vrijeme okupacije te da prema tome svoj dio prepušta državi.

Što se pako tiče njegove lišnje krivnje izjavljuje da on u samom poduzeću nije imao nikakvog uvida, jer je bio mobiliziran još za bivše Jugoslavije i nakon čega je bio odpremljen u Zagreb a odanle u Daruvar i odavde da je pobjegao. Branitelj okrivljenog Dr. Oto Gross izjavljuje, da je isti odmah kao jugoslavenski oficir bivše Jugoslavije zarobljen, odpremljen u zarobljenički logor i da prema tome nije mogao znati za koga to poduzeće radi i kako radi.

Napokon izjavljuju oba okrivljena da je istina, da je Teodor Gros bio upravitelj te tvornice i njihov punomoćnik ali da je isti za vrijeme sloma bivše Jugoslavije bio silom doveden u tvornicu i neko vrijeme tamo radio ali da su tada vladale takove okolnosti neprijatelja da nije mogao ništa poduzeti da bi sprečio predaju te tvornice neprijatelju jer je to išlo sve pod pritiskom. Napokon izjavljuje da je takodjer isti njihov punomoćnik bio odredjen u logor gdje je i likvidiran.

Svjedok Hvala Josip posvjedočuje, da je Teodor Gros kao upravitelj i punomoćnik suvlasnika tvornice radio u tvornici po slomu bivše Jugoslavije do lipnja 1941 pod upravom povjerenika Čede Laslovića. poznato mu je da su se poslovi za vrijeme okupacije obavljali u tvornici i to odmah u početku tako, da su popravljali kamione, tenkove za njemačku vojskukasnije radili su za IV: gorski zdrug, a kako to i optužnica navodi.

Svjedok Franjo Pokorny znade, da je njemačka vojska čim je ušla u Daruvar odmah dovela svoje automobile i vozila u ljevaonicu gdje su se popravljali. U to doba bio je u tvornici Teodor Gros koji je pod upravom ustaškog povjerenika Čede Laslovića radio u tvornici. Inače iskazuje suglasnost kao svjedok Hlava Josip.

Napokon svjedoci Anton Šimak i Novosel Drago koji su preslušani u izvidima a čiji su iskazi pročitani na glavnoj raspravi posvjedočili su da da je Teodor Gros vodio tvornicu zajedno sa ustaškim povjerenikom Laslovićem sve dok nije odveden u logor. posvjedočili su da je dosita⁴⁴ tvornica za vrijeme rata popravljala tenkove, automobile i drugo sve za vojsku IV. gorskog zdruga i vozarskog eskadrona u Daruvaru.

Sud je na temelju iskaza gornjih svjedoka i na temelju priznanja okrivljenih utvrdio, da je poduzeće okrivljenih doista radilo za neprijateljsku vojsku u smislu optužnice i da je prema tome to poduzeće bilo u službi neprijateljske vojske i jačalo ekonomsku snagu i ratni potencijal neprijatelja. Krivnja da je to poduzeće stavljeno u službu neprijatelja bezuvjetno leži

⁴⁴ Vjerojatno treba doista.

na sada pok. Teodoru Grosu koji je kao upravitelj to poduzeće prepustio ustaškim vlastima i neko vrijeme i sam naredjivao u toj tvornici.

Po općim propisima pravne nauke svako lice odgovara za ona djela koja počini njegov punomoćnik jer punomoćnik obveže punomoćitelja te su za djela punomoćnika bezuvjetno odgovorni svi oni koji su izdali tu punmoć.

Kako je ustanovljeno da je Teodor Gros bio punomoćnik svih suvlasnika a njegova je krivnja dokazana, to su prema tomu i za djela Teodora Grosa odgovorni i suvlasnici. Prema tome ne može se izuzeti ispod te odgovornosti ni jedan od suvlasnika. Kako su ali Teodor Gros Salomon Gros i Gustav Gros umrli to se isti nisu mogli pozvati pred sud. na odgovornost ali ne može se dozvoliti da to poduzeće koje je njihovo suvlasništvo i nadalje služi njihovim nasljednicima jer da su isti ostali živi bezuvjetno bi bili pred kaznenim sudom kažnjeni pa toga radi je valjalo i njihove djelove konfiscirati jer kako je gore naglašeno je to poduzeće i njihovom krivicom došlo pod direktnu upravu neprijatelja.

Kazneno su odgovarali samo preostali živi suvlasnici a kako je njihova suodgovornost gore navedenim izlaganjem dokazana to je toga radi valjalo njih i krivim proglasiti. U tom djelu stječu se sva obilježja krivičnog djela iz čl. 10 Zakona o kriv. djelima protiv države.

Kazna je odmjerena po čl.3 Odluke o zaštiti nacionalne časti a obzirom na čl. 18 Zakona o kriv. djelima protiv države a to zato jer je odluka o zaštiti nacionalne časti blaži zakon a djelo se dogodilo prije stupanja na snagu Zakona o kriv. djelima protiv države.

Kod odmjerena kazne uzeto je kao olakotno kod okrivljeni što su oba okrivljena sudjelovala u N.O.B. kroz dulje vremena, što su kao židovi bili pod pritiskom 1941 godine, njihova neporočnost i njihovo dobro vladanje, dočim kao otegotno ništa prema čemu je kazna konfiskacije toga poduzeća primjerena.

Smrt fašizmu – Sloboda narodu !

Zapisničar:

Predsjednik:

Potpis⁴⁵

M. P.⁴⁶

HR-HDA-313, *Zemaljska uprava narodnih dobara*, kut. 365., GROSS, br.47853/46

⁴⁵ Nečitljiv potpis

⁴⁶ Mjesto pečata. Pečat je četvorina. Iznad natpisa je grb s petokrakom u sredini. Ispod je u prvom redu tekst: NARODNA REPUBLIKA HRVATSKA, ispod toga: PREDSJEDNIŠTVO VLADE, a ispod toga još većim slovima: ODJEL ZA NARODNU IMOVINU, s 5. IX. 1946. kao datumom zaprimanja. Lijevo od toga pečata je okrugli pečat s grbom i petokrakom u sredini i natpisom s gornje strane: NARODNA REPUBLIKA HRVATSKA, a ispod: OKRUŽNI SUD DARUVAR.

Dokument 3.

Okružna uprava narodnih dobara u Daruvaru

Broj 1398/1946.

Daruvar, dne 14. ožujka 1946.

Predmet: Jasenovac bivši logor likvidacija starog željeza.

Zemaljskoj upravi narodnih dobara

u

Z A G R E B U

U predmetnom logoru Jasenovac nalazi se nekoliko vagona starog željeza i gusa, ova uprava isti je ponudila ljevaonici Daruvar, da ga preuzme uz naplatu po određenoj cijeni, na što je poslovdjia iste ljevaonice pristao

Nakon kraćeg vremena poslovdjia ljevaonice izjavio je kod ove uprave da to željezo nemoženama⁴⁷ platiti jer da ima odobrenje Ministarstva industrije i rudarstva.

Obzirom da Ministarstvo industrije i rudarstva prošle t.j. 1945. god. Izvezilo sve strojeve i važnije stvari te da je to stajalo pod kontrolom pomenutog ministarstva, pa povodom toga da se Naslov za razjašnjenje dali se može dozvoliti izvoz željeza i gusa ljevaonici , a bez naplate za isto.

Smrt fašizmu – Sloboda Narodu!

48

49

U p r a v n i k :

/Teodosije Vujić/

Potpis⁵⁰**Dokument 4.**

OKRUŽNI NARODNI ODBOR

ODJEL ZA NARODNU IMOVINU

Daruvar, 21. V. 1946.

Broj 15557/46. (1825/46.)

Predmet : Jasenovac biv. logor raspoložba imovinom.

Na broj 12922/46. III- od 22. III. 1946.

⁴⁷ U izvornom tekstu tipfeler. U sljedećim se dokumentima u još nekoliko slučajeva tako povezuju riječi pa to treba imati u vidu.

⁴⁸ Pravokutni pečat Okružne uprave narodnih dobara s datumom i brojem nastanka spisa.

⁴⁹ Okrugli pečat nečitka sadržaja.

⁵⁰ Čitak potpis latinicom.

Na broj 17163/46 III od 11. V. 1946.

PRETSJEDNIŠTVU VLADE Odjel za narodnu imovinu

u/

Z a g r e b u

Gjorgjićeva 23, Pošta 3.

Na gornje naredjenje ovaj odjel poveo je izvide po gornjem predmetu putem Povereništva u Novskoj i Odjela unutrašnjih poslova ONO u Daruvaru i od ovoga potonjega dobio obavijest od 18. IV. o. g. broj 2404/46., koji se u punom prepisu podastire naslovu iz koga se vidi da dotični odjel pridržaje sebi pravo da se imovinom logora u Jasenovcu jedino on raspolaže i da ovaj odjel nema prava obuhvatanja cjelokupne imovine logora u Jasenovcu.

Podjedno se prilaže naslovu izvještaj kot. nar. odbora u Novskoj od 25. IV. kojim je dostavljen gruntovni izvadak, na kojem je osnovan logor.

S.F.S.N.

/Pročelnik :

Teodosije Vujić /

51

Tajnik :

/ Aleksa Strbe /

52

Dokument 5.

OKRUŽNI NARODNI ODBOR DARUVAR

Odjel za narodnu imovinu

Daruvar 4. IV. 1946.

Broj 1825/46.

Predmet: Likvidacija starog željeza.

Jasenovac biv. logor.

POVJERENSTVO ZA NARODNU IMOVINU

u/

Z a g r e b u

Rešavajući dopis naslova broj 12922/46. III-3 javljamo Vam da smo poduzeli kako bi se najhitnije imovina biv. logora Jasenovac pravno obuhvatila.

Što se tiče preuzimanja željeza i gusa postupićemo prema uputstvima naslova.

Isto tako ćemo poslati naslovu popis i procjenu materijala koji je odvezao

⁵¹ Razumljiv potpis.

⁵² Nerazumljiv potpis, a prema onom što se može isčitati nije riječ o potpisu dotičnoga, nego nekoga posve drugog.

iz biv. logora Jasenovac Odjel unutrašnjih Poslova za Okrug Daruvar prema naredjenju Ministarstva Unutrašnjih Poslova Odjel za izvršenje kazni broj 8299/46. IV. od 5. III. 1946.

S. F. S. N.

53

Pročelnik :
/ Teodosije Vujić /
54

Dokument 6.

Prepis.

OKRUŽNI NARODNI ODBOR DARUVAR
ODJEL UNUTRAŠNJIH POSLOVA
Broj 2404/46.

Daruvar 18. IV. 1946.

Predmet : Jasenovac biv. logor
raspoložba imovinom

OKRUŽNOM NARODNOM ODBORU
Odjel za narodnu imovinu

D a r u v a r

U vezi Vašeg dopisa od 4. IV. 1946. broj 1825/46 izvještavamo Vas o sljedećem :

1./ Našim znanjem, a na temelju molbe daruvarske ljevaonice Ministarstvo unutrašnjih poslova odjel za izvršenje kazne svojim rešenjem od 5. III. 1946. broj 8299/46. odobrilo je daruvarskoj Ljevaonici da iz biv. logora Jasenovac može izvesti dva vagona starog željeza.

2. / Svojim nalogom od 26. II. t. g. broj 7.058/46. Ministarstvo unutrašnjih poslova Odjel za izvršenje kazne ovom odjelu nalaže sljedeće :

„Ponovno Vas upozoravamo, da izdate nalog Stanici Narodne milicije u Jasenovcu da tamo nalazeći se materijal nitko ne smije uzimati bez odobrenja ovog Ministarstva, jer smo dobili podatke da unatoč zabrane ovoga Ministarstva materijal se još uvijek razvlači.⁵⁵“

Stavite se u vezu sa tajništvom Okr. Noa Daruvar i zamolite ih da oni pismenim putem upozore tajnika kot. Noa Novska da on bez odobrenja ovoga Ministarstva ne može nikome izdavati (odobravati) da iz Jasenovca vozi bilo kakav materijal. Ovo Ministarstvo ne odobrava da tajnik Kot. NOa u Novskoj cisterne, koje se nalaze u Jasenovcu prodaje SPOMu u Novskoj, jer će ovo Ministarstvo odlučiti kome će se cisterne predati.“

⁵³ Okrugli pečat s natpisom na vanjskom rubu: OKRUŽNA UPRAVA NARODNIH DOBARA DARUVAR. U sredini grb Federativne Narodne Republike Jugoslavije (dalje FNRI).

⁵⁴ Razumljiv i čitak potpis istoga.

⁵⁵ Vjerojatno razvlači.

3. / Svojim nalogom od 21 III. 1946. broj 10.277/46. od 27. I. 1946. Ministarstvo unutrašnjih poslova Odjel za izvršenje kazni ovom odjelu nalaže slijedeće:

„Savezno sa Vašim aktom broj 290/46. od 27. I. 1946. u kojem ste nam između ostaloga javili, da je delegat Ministarstva industrije izveo iz logora Jasenovac sve uređaje koji se mogu iskoristiti u ind. svrhe, obratilo se je ovo Ministarstvo na Ministarstvo industrije i rudarstva po tom pitanju, te je od istoga dobilo odgovor pod brojem 35939/46. od 12.3.1946. slijedećeg sadržaja:

Savezno s dopisom naslova broj 4816/46. od 14. 2. 1946. u predmetu strojeva odvezenih iz ustaškog logora Jasenovac saopćuje se naslovu da ovo Ministarstvo nije u tom predmetu izdalo nikakav nalog i da mu nije poznato kuda su strojevi i alat odveženi.“

Obzirom na takav izvještaj poduzmite izcrpnu istragu, kako bi se ta(š)čno ustanovilo, tko je izveo iz logora sve uređaje o kojima je ranije bila riječ, pa izvjestite detaljno o tome ovo Ministarstvo kako bi se mogli poduzeti potrebni koraci.

Prema svemu tome jasno je vidljivo, da sa imovinom logora i kaznenih zavoda raspolaže jedini Ministarstvo unutrašnjih poslova, koje takove zavode i logore uzdržava i vodi nadzor nad njima, pa je jasno da i sav inventar takovih logora pripada njemu.

S. F. S. N.

Načelnik :

56

/ Knećik Mišo / v. r.⁵⁷

Dokument 7.

Br. 12922/46.⁵⁸

22/III. 46.

Predmet: ???

OUND

Daruvar

U vezi dopisa naslova od 14. o. mj. br. 1398/46. saopćuje se naslovu da ljevaonica Daruvar može pomenuti gus i željezo preuzeti samo uz naplatu istog, odnosno da naslov pomenute ljevaonice zaduži. –

Naslov kod event. Preuzimanja ima točno komisijski preuzeti i procijeniti pomenuti materijal držeći se cijene 1939. g. + 30% i sa protuvrijednosti zadužiti ljevaonicu, odnosno ugovoriti način isplate. –

⁵⁶ Mjesto pečata. Dokument je pisan rukom.

⁵⁷ Na dokumentu nema potpisa, vjerojatno zato jer je prijepis.

⁵⁸ Dokument je u potpunosti pisan rukom latiničnim pismom.

Min. industrije i rudarstva nije smjelo slobodno raspolagati sa strojevima i važnijim stvarima bez znanja naslova pa tako ni sa pomenutim gusom i željezom. Naslov ne citira ni broj ni datum „odobrenja“ Min. industr. i rudarstva kojim dozvoljava ljevaonici odvoz predmetnog materijala. –

Naslov je svakako obuhvatio cjelokupnu imovinu logora Jasenovac, pa je svakako zadužio i Min. industrije i rudarstva za odvezene strojeve i važnije stvari, - a tako ako je napred navedeno, imade postupati i kod event. preuzimanja materijala od strane ljevaonice. –

Oširan izvještaj po predmetu neka naslov što prije dostavi ovom odjelu. –

S. F. S. N.

59

Načelnik:

60

Okružnom narodnom odboru⁶¹

Odjel za narodnu imovinu

Daruvar

Na dopisu naslova br. 1825. od 4. IV. 1946, poslije izvida izvješćujem da je vlasnik bivšeg logora u Jasenovcu bila prije N.D.H. „Prometna zadruga u Jasenovcu odn. Zagrebu što je vidljivo i iz Gruntovnog izvotka kojeg vam prilažem.

Smrt fašizmu – Sloboda narodu

Novska 25. IV. 1946.

Povjerenik:

63

M. P. ⁶²

Mato Lončarević pom.

povjer. za nar. im. pri kot. N.O.O. Novska

64

Dokument 8.

Broj.⁶⁵

Zgb. 10. V. 46.

Predmet: –

⁵⁹ Nečitak potpis.

⁶⁰ Nečitak potpis.

⁶¹ Dokument je pisan rukom.

⁶² Okrugli pečat s natpisom na vanjskom rubu: OKRUŽNI NARODNI ODBOR Novska i grbom Federalne Države Hrvatske u sredini.

⁶³ Nečitak potpis.

⁶⁴ Pravokutni pečat s grbom šumskih grana i petokrakom u sredini. Slijedi natpis: FEDERALNA DRŽAVA HRVATSKA OKRUŽNI NARODNI ODBOR DARUVAR.

⁶⁵ Pisano rukom na latinici.

ONO⁶⁶Daruvar

Kako mi do danas nije ovaj odjel u posjedu Vašeg izvještaja u gornjem predmetu, niti su primljeni popis i procjena materijala odvezenog iz biv. logora Jasenovca jer Odjelu unutrašnjih poslova za okrug Daruvar, prema Vašem dopisu br. 1825/46. od 4. IV. 46, te se pozivate što prije udovoljiti ovdašnjem traženju od 22. III. 1946.

S. F. S. N.

Načelnik

67

HR-HDA-313, *Zemaljska uprava narodnih dobara*, kut. 365., GROSS, br. 47853/46**5. Nastavak stradanja obitelji Gross u „novom“ totalitarizmu**

Nakon što je preživio Drugi svjetski rat kao sudionik NOP-a, Leona Grossa čekala su nova iznenađenja od vlasti koju je stvarao i u kojoj je sudjelovao. Kult države koji je počeo s NDH nastavio se s novom Federativnom Narodnom Republikom Jugoslavijom (FNJR), odnosno Narodnom Republikom Hrvatskom (NRH). Iako nove vlasti nisu priznavale najveći dio onoga što su izvršile vlasti NDH, bile su suglasne u odnosu prema imovini. Istina, one formalno nisu imovinu podržavile, nego su je konfiscirale, a što stvarno i ne znači ništa drugo. Međutim, postupak koji je pritom zakonski vođen ukazuje na nešto „finiji“, ali ništa bolji postupak od NDH, u ovom slučaju i ciničan odnos prema vlasnicima, što ukazuje na totalitaristički karakter i nove države. Gore navedeni dokumenti govore o tome i načinu kako je radila daruvarska ljevaonica željeza i tvornica strojeva u prvim godinama poslije rata.

Prvi od dokumenata je presuda Okružnoga narodnog suda Daruvar od 22. studenoga 1945.⁶⁸ Iz presude saznajemo da se ona odnosi na Leona Grossa i drugove iz Daruvara, suvlasnike Daruvarske ljevaonice i tvornice strojeva po optužnici javnog tužitelja okruga Daruvar. Isti nam dokument govori da je Leon trenutačno u Zagrebu gdje radi kao delegat Ministarstva industrije i obrta. S njim je optužen i brat mu Oto, navodno Hrvat, koji se trenutačno nalazi na nepoznatome u Njemačkoj. Oni su krivi jer su 1940. postali suvlasnici navedene ljevaonice zajedno s pokojnim Salomonom Grossom, ing. Gustavom Grossom i direktorom tvornice mr. ph. Teodorom Grossom. Direktor tvornice Teodor Gross (i ostali suvlasnici) je kriv jer je krajem travnja 1941. poduzeće predao na upravu ustaškom povjereniku Čedi Lasoviću⁶⁹

⁶⁶ Dokument je pisan rukom.

⁶⁷ Nečitak potpis.

⁶⁸ Vidi ovdje: dokument br. 2., str. 133-136.

⁶⁹ U presudi se navodi netočno Lasoviću.

koji je uz „suglasnost i dopuštenje“ direktora poduzeća Teodora Grossa preuzeo upravu poduzeća i tako stavio poduzeće u izravnu službu okupatora i pomagača, obnavljajući, radeći i servisirajući vojnu opremu i sredstva neprijatelja. Zbog svega toga, a na osnovi zakona novih vlasti u potpunosti se konfiscira to poduzeće i to ne samo dijelovi poduzeća okrivljenih, nego i ostalih suvlasnika Samuela, Gustava i Teodora Grossa, kao i cjelokupnog inventara poduzeća. Javni tužitelj traži da se osudi ne samo direktor, nego i opunomoćenici jer ako punomoćnik odgovara za djela opunomoćenika, onda su i opunomoćenici odgovorni za punomoćnika. Vrhunac sudske prakse novih narodnih vlasti i primjer totalitarnosti sustava jest to da se osuđuju i suvlasnici poduzeća koji su odvedeni u logor Jasenovac, za koje se zna i navodi da su tamo likvidirani, no bez obzira na to oni trebaju povući odgovornost za svoj udio u suvlasništvu u poduzeću.

Ljudi su stradali u ustaškom logoru Jasenovac, mrtvi su, no i pored toga im se sudi i povlači se njihova odgovornost. Jedini živi i nazočni tuženik je Leon Gross, koji ističe kako mu je poznato da je poduzeće pod privremenom državnom upravom te da mu je kao svjesnom borcu JA razumljivo da to poduzeće nije bilo ispravno za vrijeme rata. U samom poduzeću nije mogao imati uvida jer je pred rat bio mobiliziran za bivše Jugoslavije, potom je otpremljen u Zagreb pa u Daruvar, odakle je pobjegao. Branitelj drugooptuženog Ota Grossa⁷⁰ navodi kako je isti kao časnik jugoslavenske vojske bio uhićen i odveden u zarobljenički logor pa nije mogao utjecati na rad poduzeća. Oba okrivljenika izjavljuju da je upravitelj tvornice i njihov punomoćnik Teodor Gross u tvornicu doveden silom i radio tamo neko vrijeme, ali on nije mogao spriječiti predaju tvornice neprijatelju zbog „pritiska“. Konačno je nakon određenog vremena odveden u logor Jasenovac i likvidiran.

Javno tužiteljstvo imalo je i svjedoke. Tako J. Hvala u svom svjedočenju navodi da je Teodor Gross kao upravitelj i punomoćnik suvlasnika tvornice radio po slomu Kraljevine Jugoslavije do lipnja 1941. i sudjelovao pri popravljanju kamiona i tenkova za njemačku vojsku te kasnije opreme za IV. gorski zdreg. Drugi svjedok F. Pokorny navodi kako je njemačka vojska odmah dovela svoje automobile i vozila i popravljala ih, a u to doba u tvornici je bio i T. Gross, gdje je radio zajedno s ustaškim povjerenikom Lasovićem. I svjedoci A. Šimak i D. Novosel u pisanim iskazima koje je sud pročitao ističu da je tvornica za vrijeme rata

⁷⁰ Oto Gross rođen je 1904. u Daruvaru. Bio je diplomirani pravnik i, kao što smo vidjeli već ranije, tijekom Prvoga svjetskog rata pomagao je ocu Salomonu u liferovanju sijena. U Daruvaru je bio direktor Daruvarске dioničke štedionice koja je 1942. podržavana. Kao jugoslavenski časnik u travanjском ratu je pao u zarobljeništvo i odveden u logor u Osnabrucku, odakle je 1942. aktivno stupio u antifašistički pokret. Poslije rata obilazi druge zarobljeničke logore radi vraćanja bivših zarobljenika i logoraša u Jugoslaviju. Bio je članom međunarodne komisije za utvrđivanje ratnih zločinaca u Nurnbergu. Kasnije se odselio u London gdje je bio spiker BBC-a za Jugoslaviju. BAT, Jevreji u NOR-u, str. 29.

popravljala tenkove, automobile i drugu opremu za IV. gorski zdrug i njegov *vozarski eskadron*. O tome kada je i kako radio Teodor Gross 1941. govore nam ponešto i dokumenti NDH. Tako se u jednom od njih navodi kako je Teodor u Daruvar i vjerojatno ljevaonicu došao 11. lipnja 1941. godine. Budući da nema sredstava ni mogućnosti za opstanak u Daruvaru, on podnosi prijavu za boravak u Zagrebu, gdje mu je i obitelj (supruga i kćer, kao i ostala šira obitelj, otac i braća).⁷¹ Prema tome, dostupni nam izvori iz vremena NDH govore da Teodora Grossa nije bilo u Daruvaru gotovo do sredine lipnja 1941. i poriču znatan Teodorov udio u popravci i servisiranju vojnih sredstava i opreme njemačke vojske. Ali, zar to sudu treba i je li to njemu uopće važno? Ovdje je potrebno postaviti i nekoliko pitanja. Je li mogao Teodor Gross i bilo tko u ratnoj situaciji, kada je došla nova vlast NDH, i to vojna vlast i vojska, istima se suprotstaviti i odbiti ih? Bi li to napravili dotični svjedoci ili suci? Znači li to, ako bi T. Gross odbio suradnju s okupatorima da oni ne bi koristili i iskoristili tvornicu za svoje potrebe? Ako je T. Gross radio od okupacije do lipnja 1941., je li mogao sudjelovati u izradi opreme IV. gorskog zdruga, ako u to vrijeme istoga još nije ni bilo?

Utvrđivanje svih okolnosti, na osnovi gornjih svjedočenja, očito nije bilo posao i cilj ovoga suda. Zato je sud i donio zaključak da je poduzeće radilo za neprijateljsku vojsku, a krivnja za to stavlja se na teret sada pokojnom Teodoru Grossu jer je kao upravitelj prepustio to poduzeće ustaškim vlastima, a neko je vrijeme njime i upravljao. Ovdje se postavljaju još neka pitanja: Je li T. Gross mogao zabraniti ustaškim vlastima ulazak u poduzeće? Je li mogao odbiti upravljanje poduzećem i koje bi posljedice s obzirom na to bile? Stravično je kako su teške riječi osude jednog suda za čovjeka koji je već krajem travnja došao pod udar Zakona o rasnoj pripadnosti, čovjeka koji je već umro i ne može se ni na koji način braniti. Ali sud ne prestaje, nego nastavlja šikanirati svojim pravnim ekshibicijama i obrazloženjima. Kako bi i ostale uključio u odgovornost, a prema tome i nametnuo im krivnju, iznosi obrazloženje o odnosu punomoćnik – opunomoćitelj. Tako navodi da „po općim propisima pravne nauke punomoćnik obvezuje opunomoćitelja te su za djela punomoćnika bezuvjetno odgovorni svi oni koji su izdali tu punomoć“. Naravno, ovo se pravno obrazloženje donosi kako bi i ostali suvlasnici u tvornici mogli biti okrivljeni i na toj osnovi osuđeni. Tako sud navodi da su Teodor, Salomon i Gustav Gross već umrli te se nisu mogli odazvati sudu i odgovarati za svoj udio u suvlasništvu jer da su ostali živi bezuvjetno bi bili pred kaznenim sudu kažnjeni i njihov dio vlasništva bio bi konfisciran. Zbog kaznene odgovornosti i oni se (mrtvi!) proglašavaju krivim, kao i živi suvlasnici Leon i Oto Gross. Živim se suvlasnicima uzima kao olakotna okolnost to „što su kao židovi bili pod pritiskom“ i sudjelovanje u NOB-u. Stoga je kazna konfiskacije tog poduzeća primjerena.

Smisao i cilj gornje presude jest konfiskacija (podržavljenje) poduzeća – ljevaonice željeza i tvornice strojeva u Daruvaru čiji su vlasnici prije Drugoga svjetskog rata bili Salomon Gross i

⁷¹ HDA, fond 252., Ravnateljstvo ustaškog redarstva – Židovski odsjek, kut. 2., br. 552/1941.

njegovi sinovi. Jedna je vlast već izvršila konfiskaciju, a druga to čini ponovno, ne spominjući tu prvu konfiskaciju. Dok su vlasti NDH općim zakonima prvo isključili Židove kao ravnopravan narod i narod uopće, druga vlast je to učinila pojedinačno, osudivši pripadnike tog istog naroda jer su bili vlasnici (suvlasnici), iako većina njih nije bila ni u mogućnosti sudjelovati u bilo kakvom upravljanju ili se na bilo koji način suprotstaviti djelovanju poduzeća nakon okupacije. Još je tragičnije to što se osuđuje i već mrtve i nenazočne. Naravno, trebalo je provesti Zakon o konfiskaciji, a sud tu ništa ne griješi jer radi po zakonu. Nisu li i vlasti NDH radile po zakonima? Ima li tu kakve razlike?

Ljevaonica nastavlja s radom tijekom 1946. godine, a u 4. dokumentu rada je prepiska između različitih ustanova nove NRH koja je zanimljiva iz dvaju razloga. Jedan je kako se nabavljala roba, drugi odakle je nabavljana roba, a treći pitanje i problem vlasništva nad određenom robom. Iz prvog dokumenta Okružne uprave narodnih dobara (OUND)⁷² saznajemo kako je istoj poznato da se u logoru Jasenovac nalazi nekoliko vagona starog željeza i gusa, što je ista uprava ponudila ljevaonici u Daruvaru, čiji poslovođa je pristao preuzeti robu po određenoj cijeni. No poslije kraćeg vremena poslovođa je naveo da to ne može platiti jer nema dopuštenje Ministarstva industrije i rudarstva. Isto je ministarstvo 1945. izvezilo strojeve i važnije stvari, što govori da je sve u logoru pod njihovim nadzorom, pa ga OUND moli da dopusti izvoz željeza i gusa ljevaonici, bez naplate istoga. Sljedeći dokument Okružnoga narodnog odbora (ONO), Odjela za narodnu imovinu Daruvar Povjerenstvu vlade Odjela za narodnu imovinu, navodi kako imovinom logora u Jasenovcu jedino oni raspolažu.⁷³ Novim dopisom ONO Odjel za imovinu Daruvar ističe da će oni postupiti prema uputama Povjerenstva za narodnu imovinu, kao i to da će napraviti popis i procjenu materijala i stvari koje je već odvezao Odjel unutrašnjih poslova okruga Daruvar.⁷⁴ Iz toga se može zaključiti da su već neki materijal i stvari izvoženi i u Daruvar (i tko zna gdje?) iz logora Jasenovac i da je to činio Odjel unutrašnjih poslova okruga Daruvar. Novi dopis ONO, Odjela unutrašnjih poslova ONO-u, Odjelu za narodnu imovinu u kojem naglašava kako je Ministarstvo unutrašnjih poslova (MUP), Odjel za izvršenje kazni, odobrilo daruvarskoj ljevaonici dva vagona starog željeza. Također ističe kako su čuli da se iz logora u Jasenovcu izvozi materijal te traži od njih da izdaju nalog Stanici narodne milicije u Jasenovcu da tamo nalazeći materijal ne može uzimati nitko bez dopuštenja MUP-a. Što se tiče izjava o dopuštanju izvoza nekog materijala po Ministarstvu industrije i obrta, isto je izjavilo kako ono nije dalo nikakve takve dokumente. Stoga se traži poduzimanje istrage kako bi se utvrdilo tko je iznosio materijal iz logora Jasenovac.⁷⁵ U sljedećem dopisu

⁷² Vidi ovdje dokument br. 3., str. 14.

⁷³ Vidi ovdje dokument br. 4., str. 138.

⁷⁴ Vidi ovdje dokument br. 5., str. 138.-139.

⁷⁵ Vidi ovdje dokument br. 6., str. 39.-140.

OUND-u kaže se da ljevaonica spomenuti gus i željezo može preuzeti samo uz naplatu istoga po cijeni 30% višoj od cijene istog materijala 1939. godine. U njemu se ponovno naglašava kako Ministarstvo industrije i obrta ne može raspolagati ničim iz logora u Jasenovcu te ako je bilo što izvezlo iz njega, za to je i zaduženo. Mato Lončarević, povjerenik za narodnu imovinu pri kotarskom NOO Novska navodi da je vlasnik bivšeg logora u Jasenovcu „Prometna zadruga u Jasenovcu, odnosno Zagrebu, a za što prilaže i vlasnički list.⁷⁶

Iz gornjih je dokumenata razvidno da je ljevaonica nastavila sa svojim radom i nakon završetka Drugoga svjetskog rata, ali se suočila s problemom nedostatka materijala za posao. Budući da je bivši logor Jasenovac po novom upravnom ustroju pripao okrugu Daruvar, upravitelji su, vjerojatno znajući i otprije da u tom logoru ima starog željeza i gusa, smatrali da preko vlasti okruga mogu povoljno doći do toga materijala i nastaviti proizvodnju potrebnih materijala i strojeva. Iz prepiske se također mogu vidjeti nejasni imovinski odnosi prema materijalu i strojevima što su ostali u logoru Jasenovac, kao i to da je izvoz svega što je bilo u logoru počeo odmah 1945. i nastavio se 1946. godine. Također se vidi da se nije baš najbolje znalo kome idu stvari i materijal iz logora u Jasenovcu, iako se iz navedenih dokumenata može zaključiti da je sve jasno i poznato te da je svu vlast nad pokretnom i nepokretnom imovinom logora Jasenovac imao MUP, Odjel za izvršenje kazni koji takve zavode i logore uzdržava i vodi nadzor nad njima. Izravni nadzor nad logorom po ovim je dokumentima imala Stanica narodne milicije u Jasenovcu koja to, čini se, i nije radila najbolje. No postavlja se pitanje što ako nije samo postaja Narodne milicije imala izravni nadzor nad logorom, što ako je bilo još nekih ustanova, kao što su npr. vojne, koje su također mogle imati nadzor? Očito je dosta toga u logoru bilo izvan nadzora i nestajalo na razne načine, raznim kanalima, a što govori da su i pored pravnih jasnoća, često rađene bespravne i protupravne radnje posljedica kojih je bilo konfuzno stanje gospodarskih subjekata.

ZAKLJUČAK

Prvi Židovi dolaze u Daruvar početkom 19. stoljeća, kada u Daruvar i njegovu okolicu dolaze brojni novi narodi kao što su Mađari, Česi i Nijemci na slabo obrađen, iskorišten i organiziran prostor. Svaka od tih zajednica stvara osnovna obilježja svoga identiteta kao što su crkve, škole, kulturna društva i druge organizacije prema stupnju razvoja i mogućnosti. Židovska zajednica se uključuje najviše u gospodarstvo i to: obrt, trgovinu i razvoj industrije. Nedugo potom, 1860., slijedi i osnivanje ustanova vjerskog karaktera kao što su sinagoga i židovsko groblje. Već u ranoj fazi osamdesetih godina 19. stoljeća dolazi u Daruvar kao židovski rabin Izak Gross sa svojih petero djece: Teodor, Gustav, Ernestina, Salomon i Oto. Iako

⁷⁶ Vidi ovdje dokument br. 7., str. 140.-141.

duhovnik po službi, rabin je bio posebno sklon umjetnosti, ali je u odgoju djece davao naglasak na praktični dio nastojeći svakome od njih dati zanimanje od kojega bi mogli dostojno živjeti. U tome je najviše uspjeha imao srednji sin Salomon koji se vrlo rano uključio u gospodarske tijekove Daruvara razvijajući raznovrsne vještine, posebno vezane uz financijske poslove i ugovaranja kojima je pokazao viziju razvoja svakoga gospodarskog subjekta kojega se primio i tako sudjelovao u napretku cjelokupnog gospodarstva Daruvara. Uz ostalo pozitivno je i dobro djelovao na sinove koje je uključivao u ranom djetinjstvu u posao, tako da je posao razvijao dinastički i u krugu obitelji. To mu je uz ostale okolnosti pomoglo da sa svojom obitelji u periodu između dvaju svjetskih ratova postane najbogatija obitelj u Daruvaru te okosnica gospodarstva i razvoja toga grada. No već u tom periodu javlja se uobičajena ljudska zavist koja prelazi u kolektivnu mržnju i antisemitizam koji se, istina, neće izražavati intenzivno i burno kao u drugim dijelovima Europe ili kasnije. Pobjeda nacizma u Njemačkoj te njemačka osvajanja Austrije i Čehoslovačke uzrokovali su progon i egzodus Židova iz tih zemalja, a dio od stotinjak njih završio je u Daruvaru. Njemačka okupacija Kraljevine Jugoslavije i novi progoni Židova na osnovi Zakona o rasnoj pripadnosti zadesit će ne samo te Židove, nego i one autohtone daruvarske Židove, tako da će u sustavima raznih logora stradati 145 daruvarskih Židova. Njih 58 će preživjeti, a manji će dio stradati na strani NOP-a. Od obitelji Gross stradat će od ukupno njih 13, šest je stradalo u logorima NDH, jedan u NOP-u, a šest ih je preživjelo. U ratu su stradali Salomon i njegova supruga Roza te sinovi Teodor i Gustav, kao i kćer Erika. Od sinova, preživjeli su Leon i Oto, što bijegom iz zemlje, što sudjelovanjem u NOP-u od početka rata. No, iako izloženi progonima tijekom Drugoga svjetskog rata, njihov progon zbog „vlasništva i suvlasništva“ nad velikom imovinom koju su stekli tijekom gotovo stoljetnoga rada, razvoja i skrbi ne prestaje. Zbog novih zakona o konfiskaciji, preživjeli su sinovi osuđeni za suvlasništvo u nečemu što uopće nisu mogli koristiti i utjecati na rad poduzeća kojih su bili suvlasnici. Da paradoks bude veći, nisu osuđeni samo živi, osuđeni su i mrtvi za svoj dio suvlasništva i „suradnje“ s okupatorom. Tako je jedan, nacistički oblik totalitarizma zamijenio drugi, komunistički. Istina, komunistički nije slao u logore, ali osim što je uzimao teškim radom stečeno bogatstvo, odnosno gospodarske subjekte kojima nisu baš bili vješti ni upravljati, ostavljao je rane na duši i psihi te kao i raniji oduzimao od „nekoga“ dajući „nikome“. Bio je to novi „finijski“ oblik pritiska koji je negativno djelovao na opstanak Židova, pa tako i Grossovih u Daruvaru i njihovo iseljavanje i nestanak iz prostora kojem su dali značajnu ulogu i biljeg koji još traži istinsku povijesnu valorizaciju i istraživanje.

SUMMARY

Abstract: This paper is based on sources and works which speak of the arrival, the life, and the work of the Jewish family Gross in Daruvar. They arrived in the second half of the 19th century as the family of the first Jewish rabbi in Daruvar. The first part analyses the arrival of Jews in Daruvar and the development of their community up to World War II. The second part speaks of the arrival of rabbi Isaac Gross to Daruvar with his family, the life of the family, and its development up to World War II, with a special accent on the family of Solomon Gross. That family will, in a short period from the beginning up to the middle of the 20th century, become the richest family and the proverbial masters of Daruvar. The third part discusses and analyses the downfall of the Jews of Daruvar and the Gross family during World War II. The Jewish population of Daruvar went down by almost 80% and more than half the Gross family members died in that war. The fourth part consists of documents speaking of the continuation of Jewish troubles in the new communist totalitarianism, not only by way of confiscation of land, but also by verdicts over living and deceased Gross family members. The fifth action analyses those documents and the way Jews died after World War II. In the end, the conclusion is that the two totalitarian systems, the Nazi and communist one, each in its own way influenced the fact that there are almost no Jewish people in Daruvar today. The members of the Gross family are completely extinct.

IZVORI:

Hrvatski državni arhiv Zagreb:

f. 252, Ravnateljstvo ustaškog redarstva – Židovski odsjek;

f. 313., Zemaljska uprava narodnih dobara (ZUND);

f. 1076., Ured za podržavljeni imetak, serija Dosjei konfiscirane imovine (DKI).

LITERATURA:

BAT, Lidija, Jevreji daruvarske općine u NOR-u, *Prehled XIII.*, Daruvar, 1990.

KUZLE, Miroslav, Daruvarska pivovara – povijesni osvrt, *Vrela*, glasilo Matice Hrvatske u Daruvaru, Matica hrvatska – Daruvar, proljeće 1993.

HEROUT, Vjenceslav, *O Židovima u Daruvaru iz rukopisa Ezre Ukrainčika*, rukopis.

KUZLE, Miroslav, Židovsko groblje – spomenik kulture, *Pučki kalendar Bjelovarsko-bilogorske županije 2000.*, Bjelovar – Čvor, 2000.

KUZLE, Miroslav, Židovi u našoj županiji, *Pučki kalendar Bjelovarsko-bilogorske županije 2000.*, Bjelovar – Čvor, 2000.

ŠVOB, Melita, *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice*, Zagreb – Izvori, 2004., knj. 1. i 2.

UKRAINČIK, Ezra, *Erec Izrael 1921. – 1924.*, Zagreb – P.I.P., 2005.

UKRAINČIK, Ezra, *Obitelj Sorg*, pripremili Vjenceslav Herout i Đuro Vidmarović, rukopis u radu.

VIDMAROVIĆ, Đuro, Ezra Ukrainčik (1904. – 1968) i njegov putopis po Svetoj zemlji, *Marulić*, Zagreb, god. XXXVI., br. 3., svibanj/lipanj 2003.

Internet:

<http://www.cendo.hr/Opcine.aspx?id=3>